

Varga Károly

Világnézeti tolerancia

A vészhelyzet kiélezheti a kultúrharcot,
de el is laposíthatja intenzitási görbéjét

Worldview Tolerance

The Emergency Can Exacerbate the Culture War,
But It Can Also Flatten the War's Curve of Intensity

ÖSSZEFOGLALÁS

A jelen írás a Covid–19 világjárvánnyal kapcsolatos kultúranropológiai reflexiókból született. Ehhez a szerző egyfelől korábbi világnézeti vitaanyagaiból aktualizált érvekkel áll ki amellet, hogy a különböző világtérképezésű irányzatok, intézmények és személyek számára üdvös paradigmaváltást jelenthet az egymás iránti kölcsönös türelem és megértés. Másfelől mai fejleményekre reagálva foglal állást a kultúrharc élesítése helyett az ennek „görbéjét ellaposító” törekvések mellett. A korábbi vitasorozat legfrissebb fordulója egy konzervatív professzori körnek a járvánnyal kapcsolatos felhívása különböző változatairól szól, amiben felvillant a vészhelyzetet megelőző és emléhetőleg követő magatartások ellentéte. Egy előző fordulóban védelmeznünk kellett az ugyanezen professzori kör előremutató vívmányait. A legkorábbi, két évtizeddel ez-

előtti világnézet-szociológiai vitakötetünk átfogó tematikájából pár szemelvényt állítunk jelen dolgozatom perspektívájába. A mai vitákból pedig az újkori materialista szcientizmusnak kihívást jelentő spirituális jelenségekre is újból nyitottá vált holisztikus szemléletre utalunk, amin belül a hagyományos vallásnak a lelkiismereti szabadság elismerése irányába tett fordulatára irányítjuk a figyelmet. Az előrevivő tolerancia példaként egy tudományos grémium újonnan megválasztott elnökének a saját vallásos világnézetével szembenálló ateista nézetű személyek iránti megértő álláspontját tartjuk követendőnek. Dolgozatom „üzenete”: a világjárvány impulzusa nyomán új evolúciós korszak szuperkultúrája válhat kifejleszhetővé.

Kulcsszavak: világjárvány, világnézeti tolerancia, kultúrharc, paradigmaváltás

VARGA KÁROLY professor emeritus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, az MTA doktora (varga.karoly.szociologus@gmail.com).

SUMMARY

The present writing was born out of reflections in the field of cultural anthropology regarding the Covid-19 pandemic. For this purpose, the author stands up for tolerance and understanding towards the other, whether that be for trends, institutions, or individuals with different world interpretations. On the one hand, presenting arguments updated from his earlier worldview debate materials, he claims that this tolerance may signal a beneficial paradigm shift. On the other hand, as a reaction to recent developments, the author takes a stand in favor of the endeavor to “flatten the curve” of the cultural war, as opposed to exacerbating it. The most recent round, reviving the earlier series of debates, was linked to a vote about different versions of a pandemic-related appeal by a conservative circle of professors; in this, one could already have a glimpse of the controversy of pre-crisis – and possibly post-crisis – mentalities. During the previous round, we had to defend the forward-looking achievements of the same circle of professors. Further, from out of the comprehensive thematic matter of our worldview-sociological debate volume, from almost two decades earlier, we also quote a few excerpts, placed into the perspective of our present study. Out of the recent debates, we want to refer to the holistic perspective that has newly opened up, among others, towards the spiritual phenomena that present a challenge to modern-age materialistic scientism; within this perspective, we are directing the attention to the shift of traditional religions towards the freedom of conscience. As an example of tolerance moving the world forward, we consider the understanding stance held by a newly elected president of a scientific panel towards individuals possessed of an atheistic view opposite to his own religious worldview, as an example to follow. The “message” of our study is that following the impulse given by the pandemic, the

super-culture of a new evolution paradigm will be able to develop.

Keywords: Covid-19 pandemic, ideological tolerance, cultural battle, paradigm shift

A PROFESSZOROK BATTHYÁNY KÖRE
HÚSVÉTI FELHÍVÁSÁNAK KÉT VÁLTOZATA

„100 évvel ezelőtt, hazánk hasonlóan nehéz helyzetében még a Magyarországi Szociáldemokrata Párt is a politikai ellentétek felretételére és nemzeti összefogásra szólított fel a *Népszava* címoldalán: »Az ország e helyzetében kétszeresen fontos, hogy összefogjanak azok az erők, amelyekre építeni lehet, amelyek... hajlandók minden egyéni és párttörekvést háttérbe állítani mindaddig, amíg itt a normális élet helyre nem áll, és amíg a közérdek sérelme nélkül lehet majd újra felvenni a küzdelmet a jó és jobbra törekvés között«. Közös a cél, újra egészségesen és normálisan élni. Minden erőnkkel – elsősorban összefogásunkkal – segítsünk ebben, hogy a vírussal szembeni védekezés minél hatékonyabb legyen.”

Az idézet – a 100 éves vezércikkkrészlettel – a Professzorok Batthyány Körének húsvéti felhívásából való, melyet az elnökség a közzététel előtt szabály szerint szavazásra bocsátott. Ám a megjelent változattal szemben az eredeti szöveg tartalmazott még egy kitétel, ami miatt e sorok íróját aggodalom fogta el: „A parlamenti ellenzék most is példát vehetne szellemi elődeitől.” Miközben halogatta voksának megadását, egyik professzortársunk ezt a javaslatot tette: „Éljünk a gesztus lehetőségével, és hagyjuk ki ezt a sort. E mondat nélkül kiáltványunk valóban minden magyarul olvasóhoz szólna, még az ellenzéki képviselőkhöz is.”

Mivel azonban e gesztus közel egyenlő arányban nyert támogatást és elutasítást, úgy éreztem, fel kell idéznem egy csaknem két évtizeddel ezelőtti vitasorozatot, melyben a Professzorok Batthyány Körét az „erkölcsi gög” vádjával szemben voltam kénytelen védelmezni, amivel balliberális

véleményvezérek hevesen támadták. Hogy e cikké formált felidézés segítette-e a nyilatkozat „szelídebb változatának” elfogadásában, mellékes, de elnökünk az egység bölcs példamutatásaként javasolta a mondat elhagyását.

KULTÚRHARC VAGY VILÁGNÉZETI TOLERANCIA

Ez a Batthyány Kör védelmezését felidéző vitacikkem a *Kultúrharc vagy világnézetitolerancia* címet viselte. Indításként a polémiába előttem beszállt kultúrpolitikusunk, Kulin Ferenc gondolatához csatlakoztam, aki arra az abszurditásra mutatott rá, hogy akár a 20. század kezdetének legnagyobb magyar költőjére – „akiben teljes lett az idő” (Szerb Antal) – is rásüthetnénk, hogy „a szabadkőművesség zsoldjában álló poéta volt”, ha engednénk egyes „műkedvelő eszmetörténészek” világnézetitoleranciájának.¹ De ismételt óvásai (Kulin, 2018; 2019) dacára megint megjelent a viaskodók szakmai átgondoltságban nemigen jeleskedő érvelése. Így miután a „nagy ökölvívó” újságíró, Lovas István (fő műve: *Jobbcsapott*) emlékdíjával kitüntetett Szakács Árpád magát a magyar miniszterelnököt megszólítva emelkedett szólásra, tanúbizonyságát adta, hogy továbbra sem hagyja magát kizökkenteni kemény kerécsapásából. (Közben megtudtuk, hogy a merész indító felütés Szabó Dezsőnek az 1938. évi, kormányfőhöz címzett nyílt leveléből vett idézet.)²

Ám a kitüntetett vitázó „kiáltványában” a Szabó Dezsővel való ötletes felvezetés jelentősége elhalványul ahhoz képest, hogy egy kolportáló történelemfilozófiai képletet használ, éspedig nemcsak hazai, de világviszonylatban is. E szerint mind a keletről importált Kun Béla–Szabó Ervin-féle bolsevizmus, mind napjaink nyugatról betörő balliberalizmusa a legújabb kor kezdetének számító nagy francia forradalom felforgató eszméinek örököse. Fő fájdalom pedig az, hogy ennek a „vérszemet kapott újítási vágyának” (ahogy még Prohászka Ottokár

fordította a *Rerum novarum* szociális pápai enciklika kezdő sorát, ami az 1991-es fordításban már „lángra kapott”-ra mérséklődött) nemcsak az Eucharisztikus Világkongresszust megrendező horthysta keresztény kurzus asszisztált, de éppoly balek módon a jelenlegi értékonzervatív kormányzat kultúrpolitikája is. Természetesen ezt a szellemi és anyagi önsorsrontó erőforrás-elosztást az előadó nemcsak elméletileg értelmezi, hanem kárvallott társaival együtt saját bőrén is érzi, és egyre nehezebben tűri. Ezért a Szabó Dezső-párhuzamtól függetlenül is fontos tapasztalat megfogalmazásaként kell mérlegre tennünk.

KINEK AZ ÖRÖKÖSE A PROFESSZOROK BATTHYÁNY KÖRE?

S itt éreztem felelevenítendőnek a vitasorozatot, amelybe a Professzorok Batthyány Körének megvédése kapcsán keveredtem. Így Esterházy Péterrel, aki miután „alkotmányellenesnek”, sőt „polgárháborús” nyilvánította az állampolgárok világnézetitoleranciáján alapuló jókra-rosszakra való felosztását, ebből vádat is kovácsolt. „Úgy látom, minden jobboldali közíró, az egy (két) kézen (à öt ujj) megszámlálható higgadt is, valamelyest alárendeli magát ennek a jó-rossz erkölcsi gögnek” (Esterházy, 2003a). Válaszcikkemben készséggel visszaigazoltam, hogy „az alkotmányos demokrácia szereplői tényleg nem jók és rosszak, hanem különböző felfogású, érdekű etc. csoportok”, rámutatva arra, hogy az ilyesfajta osztályozó hajlamtól mindkét oldalon célszerű óvakodnunk (Varga, 2003). Ám ő viszontválaszában a jobboldali elit „kezelhetetlenségére” utalt azzal, amit a vitánkban helyet adó *ÉS*-ről írt: „melyről jól tudhatjuk, hogy a nemzetközi zsidóság pénzeli a célből, hogy elszorvasza az ősi magyar szellemiséget... És akkor már arra is fölhívom a figyelmet, hogy ez a mondat ma leírható, hogy ezt a mondatot 2003-ban Magyarországon lábjegyzet nélkül meg lehet érteni. Tessék ezt elgondolni valamely kis indogermánban, magyarázhatnánk

napestig, azok meg ingatnák a nagy busa, indogermán fejüket...” (Esterházy, 2003b).

Nekem viszont a „nagy busa fejű kis indogermánról” *A magyarok Istenéhez* írott Babits-vers jutott eszembe: „Mert nem lehetsz a mérges kis Wotanok / öccse te, egy a sok közül, pogány / csillag, hanem ki eljött, csillogoltó / nap, s kinél kisebb nekünk nem elég: / magyarok és mindenek Istene.”

BABITS ÉS TRIANON

Tömény jelentést hordozott a záró paradoxon, az „és mindenek Istene”. Ezt akkor értjük meg, ha elolvassuk Babits Mihálynak a Julien Benda *Az írástudók árulása* című könyve kapcsán írt tanulmányát, amely a magyarok és mindenek igazságának tételezése. „Ő az a nemzetek között, melynek legmerészebb álma nem haladja túl a legminimálisabb igazságot. [...] E szerencsétlen és megalázott nemzet... szellemi tekintetben szerencsebb, mint a büszke hatalmasok: szabadon nézhet szembe a Gondolattal, melytől az Erő fél, s egyszerre szeretheti hazáját és az Igazságot” (Babits, 1986).

S versben is ugyanerről: „...ti / leborultatok az Ércbálvány előtt! döntsön az erőszak! / s döntött az erőszak... / mi jogotok beszélni többé? [...] nem kiálthattok már: / én elkiálthatom: / Óh Igazság, te egyetlen kiáltás! egyetlen fegyver! Jerikó trombitája! szólj!” (Babits Mihály: *Csonka Magyarorszag*).

S ezek nyomán méltó belátás lehetőségére utaltam: „Kedves Esterházy Úr, szeretném fölhívni a figyelmét az egyensúly és kölcsönösség itt adódó kitűnő alkalmára. Hisz miért is esnék nehezére belátó lenni azokkal szemben, akik valahogy még mindig hisznek a magyarok és mindenek közös Istenében, abban, hogy egyszerre szerethetik hazájukat és az igazságot, és hogy szabadon nézhetnek szembe a Gondolattal, melytől az Erő fél?”

Vitánkba bekapcsolódtak az *Index* internetes vitafórumon is, ahol a 477 hozzászólás többsége EP-vel szemben VK-nak adott iga-

zat. Ám ezek helyett csupán Nyerges András *Színrebotlására* térnék ki, a könyv egyik fejezetének címe: *A kettészakítottság garanciái*. Nyerges szerint Móricz besorolása balra vagy jobbra nem mostani tudathasadásaink visszavetítése a múltba, hanem épp fordítva: „az vetíti előre (elénk) unos-untalan a saját tudathasadásait, olyannyira, hogy néha azt is nehéz eldöntenünk, mikor történik, ami velünk történik.”

S hozza a kettéhasítottság egy 1927-es harsány bizonyítékát: „Hogy miféle szakadás, azt Császár Elemér, a Petőfi Társaság főtitkára (mintha az *ÉS* majdani hozzászólóját [azaz VK-t] akarná bosszantani) így konkretizálta: »Két külön, egymással alig érintkező irodalmunk van, egy jobboldali és egy baloldali.« Berzeviczy is, Császár is tudatában volt, hogy a kettészakítottság megszüntetőjeként fellépni vonzó szerep, s ők ezt (ma alighanem a Professzorok Batthyány Körének tagjai volnának) mint saját táboruk mérsékelt szárnyának képviselői hivatottak véghez vinni” (Nyerges, 2003). S filológiai alapaossággal idézi fel: „Miután közben Babits Mihály is megszólalt (idézőjel nélkül konciliáns hangon), és egy Berzeviczy-Schöpflin-szóváltás alkalmat adott Ignotusnak is egy olyan kaján osztozkodásra, hogy a valódi érték itt, amott csak a dilettantizmus, a jobboldal szinte fellélegzett, s nevében a Magyar Kultúra végre kijelentette: »Kibékülést erőszakolni ott, ahol az egyik félben nincs meg a jószándék és a bűnbánat, nem lehet. Olyanokkal együtt haladni, akik telítve vannak kolerabacilusokkal, nem lehet. Ki ad garanciát arra, hogy nem jelennek-e meg ismét Babitstól is olyan versikék, mint amilyen a háború alatt a babája kisujjáról írt zengemény volt.«”

Erre én újból Esterházynak: „Ugye nehéz volna ennél a »nagyobb örömmel ontanám / kis ujjáért a csobogó vért, / mint száz királyért, lobogóért« háborúellenes versbravúrra így utalgató heherészésnél jobban hitelesíteni Babits Mihály fenti szavát: »...ti / leborultatok az Ércbálvány előtt! döntsön az erőszak! / S döntött az erőszak... [...] ti

elhánytatók a kiáltást: mint bolond a fegyverét! nem kiálthatok már...« S ha mégis rikácsoltak, mi most háromnegyed évszázad múltán két kérdésben már végleg tisztán látunk. 1) A kultúrhistoriai érték valóban az Ady–Babits–Móricz-térfélen volt. 2) Az ő hazafiságuk, ahogy Babits fentebb idézett Benda-parafrázisa tanúsítja, volt olyan erős, csak tisztább, mint azoké, akik már »elhányták a kiáltást, mint bolond a fegyverét«. (Igaz, hogy a teljesség kedvéért még idekíváncsozik a baloldaliságában megkérdőjelezhetetlen Illyés Gyula szomorú szava: a 20. század tragédiája az, hogy az Adynál még egységes nemzeti és haladó érzület halála után szétvált, és elemei egymás ellen fordultak.)” Az idézetek alapján – írtam – talán a Professzorok Batthyány Körének szellemi elődei közé hitelesebben választhatjuk Babits Mihályt, mint a Császárokat és Berzeviczyket.

„TISZTELETBELI BALOLDALI”?

Csakhogy Nyerges András az Ady–Babits–Móricz kultúrhistoriai fölényét elismerő soraimat „elképesztő élmény” kiváltójaként élte meg: „Komolyan mondom, alig hittem a szememnek”, meg hogy „hüledezve konstatáltam”, meg hogy „kétszer is elolvastam”. S a kétszeri elolvasás az én elképedésemre azon hitetlenkedett, hogy „ideát” is tényleg nagyobbak tartjuk Ady Endrét, mint „Költőcske Mihályt” (ha még egyáltalán tudjuk, kire utal az alig változtatott vezetéknev). Épp azt az Adyt, kinek verseivel az államosítás előtti szerzetes gimnázium Sík Sándor-tankönyvből ismerkedtünk meg (ahol nyoma sem volt Szabolcska Mihálynak).

Ám Nyerges tovább érvel: „Varga professzor úr azzal, ahogyan Babitsról és a baloldalon teremt értékekről beszélt, beillene tiszteletbeli baloldalinak, és olyasmit követ el, ami saját tábora szemében gyanússá teheti: a politikai hovatarozástól függetlenül csak az értékre tekint... Aggodalommal elegy kíváncsisággal várom, vajon ez a gesztusa belefér-e a jobboldal toleranciájába.”

Nos, Szakács Árpád állampolgárokat világnézeti alapon jókra-rosszakra szétválasztó ítélete olvasásakor ilyen zavarba ejtő vitaelőzmények emlékével szembesültem, amiből azt a tanulságot kellett levonnom, hogy felesleges, sőt hitelrontó, ha az érték-konzervatív Professzori Kör enged bármiféle „erkölcsi gög” kultúrharcos indulatának.

A SPIRITUALITÁS ÚJJÁÉLEDÉSE ELLAPOSIJTJA A KULTÚRHARCGÖRBÉT

Így a történelmi kitekintés dimenziójában az „anamnézist” nem is csak a francia forradalomig véltem visszakövethetőnek, hanem – releváns posztmodern fejlemények fényében – Galileo Galilei és Isaac Newton időmetszetéig, ahol a korábbi vallási és filozófiai világértelmezések helyett megjelent az anyagi univerzum empirikus mozgástörvényeivel való olyan értelmezhetőség, amiből egyfelől a tudományok és technológiák diadalmenete indult el, de másfelől tagadhatatlanul az emberlét értelmében való elbizonytalanodás is. S a kizárólag az anyagi világra való „takarékos” ráfókuszolás 400 évig tartott: Einstein és a kvantumfizika koráig (s Hiroshima gombafelhőjéig).³ Innentől ugyanis egyre markánsabban kezdett kiderülni, hogy az anyagi fókuszolásból kirekesztett valóságterületek – melyekre Szókratész védőbeszéde még magától értetődően hivatkozott, de amelyek a világ-vallások tapasztalataiban is érzékelhetők, rendszerré építhetők, majd magatartási normákba átforgathatók – újra figyelmet követelnek. Ezért talán nem erőltetett dolog ide idézni a jelentős magyar katolikus filozófus és teológus inté, a fundamentalista ítélezéseket elbizonytalanító prognózisát: „Nincs jövője az emberiségnek vallás nélkül, de akkor sincs, ha a vallások úgy maradnak, amilyenek” (Nyíri, 1993:105).

Vagy Ferenc pápának azt a nyilatkozatát, amit a Hit Pajzsa címmel kitűntetett jezsuita Szabó Ferenc vatikáni rádió-előadásában idézett: „Filozófiát és teológiát sajnos a hanyatló tomizmus kézikönyveiből tanul

tan.” A tomizmus összegyeházi papnevelő tananyagként való kötelezettségét a *Rerum novarum* pápája, XIII. Leó rendelte el több mint egy évszázaddal ezelőtt. Ebben félig nyilván igaza lehetett, ám félig valószínűleg tévedett. Aquinói Tamás ugyan nyolc évszázaddal ezelőtt a legmagasabb szinten szintetizálhatta az addig beláthatott igazságokat. Ám tévedés volna azt hinni, hogy a közbülső évszázadok felismerései – például a reformáció vagy a francia forradalomba torkolló felvilágosodás – haszontalanok lettek volna. S a csaknem félezer év után újra kiteljesedő világ- és emberképnek immár az „immanens” tudomány és a „transzcendens” spiritualitás integrálásában remélhető az emberiség jövője és szuperkultúrája. Ennek meggyőző tételezője az új évszázad egyik legfőbb tudományos vállalkozásának, a Human Genom Projektnek a vezetője a „teisztikus evolúció” (biologosz) letisztult változatával (Collins, 2018); a magyar kiadás bevezetőjében pedig Freund Tamás akadémikus, aki saját agykutatási területéről igazolja vissza ugyane megoldás „plauzibilitását” a tudomány és a hit viszonyában.

Így az eszmetörténeti perspektíva átfogóbb kiterjesztéseként, és ami az ebből adódó kiegyensúlyozottabb magatartást illeti, e „magyar miniszterelnökökhöz” intézett nyílt levelekből olyan tanulság volna levonható, hogy a már az eredeti 1938-ast sem megért József Attilának figyelmeztetésében szereplő „ordas eszmék” (mint a saját szóalkotású „fasiszta kommunizmus”) mérgező hatását fontos vigyázó szemmel kísérnünk, és a destruktív erők ellen védekeznünk, de a Szabó Dezső-féle „túlbeszült lényeglátás” stresszreakciói helyett hatékonyabb, ha a kultúrpolitika is a realizmust próbálja érvényesíteni (természetesen nem ennek „hamis” válfaját, amivel okkal vagy ok nélkül Bibó vádolja Szekfűt).⁴

Miután pedig az újkori materialista szcientizmus kultúrátípusából kiszorult spirituális világnézet főnixmadárként való újraéledéséről egyre meggyőzőbb híreket kapunk,⁵

mintha velük együtt változni kezdenének az „anyag és szellem közötti erőviszonyok” is. Ennek kapcsán viszont új hangsúllyal merül fel a spiritualitáson belül – főleg az intézményes vallások felől – a korábbi kirekesztési hajlamok felülvizsgálatának javallata. Turgonyi Zoltán nagy ívű új tanulmányában a katolikus egyház vonatkozásában elemzi az e tekintetben a második vatikáni zsinattal (1962–1965) kezdődött fejleményeket. Közismert, hogy a hagyományos katolikus álláspont (egész a Piusok soráig) az *extra ecclesiam nulla salus* elvét képviselte, amit olyan teológiai irányzatok fősodra táplált, amelyek arra a feltételezésre épültek, hogy jóhiszemű nyitottsággal a természetes józan ész fényénél is el lehet jutni Isten létének bizonyosságáig. Sőt hitelesítő csodákra és jövőndölésekre hivatkozva a teljes igazság primátusát is vindikálták más keresztény felekezetek és vallások igazságtörédékeivel szemben.

Ezt azonban – ahogyan Turgonyi Aquinói Szent Tamás nyomán hangsúlyozza – már korábban sem úgy értelmezték, hogy minden egyes ember maga gondolja végig a fentieket, s jut el így a katolicizmus elfogadásáig; hiszen az emberek óriási többsége sem idővel, sem képzettséggel nem rendelkezik ennek elvégzéséhez, így tehát egyfajta munkamegosztásnak kellett érvényesülnie: a filozófus-teológus elit tagjai bizonyítják be a mondottakat, eredményét pedig a laikusok elhiszik, tisztelven ezek tekintélyét. A mai pluralista világban azonban – hívja fel a vadonatúj helyzetre Turgonyi a figyelmet – ez a katolikus szellemi elit már sem monopóliumot, sem hegemóniát nem élvez; a katolicizmus csak egy a sok közül a világnézetek „kínálatában”, miközben a laikusoknak ma sincs meg az idejük és a képzettségük ahhoz, hogy e „kínálat” minden darabját lelkiismeretesen áttanulmányozzák, s ennek alapján döntsenek végül éppen a katolikus hit mellett; ráadásul ma már a világnézetekről szóló információk tömege akkorára növekedett, hogy az intellektuális becsületesség jegyében maguk az említett

teológus-filozófus elit tagjai is kénytelenek bevallani, hogy katolikus voltuk olyan esetlegességeken múltott, mint születési helyük, családi hátterük, neveltetésük stb. (Rahner, 1994:5). Ilyen körülmények között joggal vélelmezhető azok jóhiszeműsége, akik nem katolikusok, nem keresztények, vagy még Isten létezésének tudomásulvételéig sem jutnak el. Ezért ismerhette el az egyház a második vatikáni zsinaton a *büntelen ateizmus* lehetőségét (*Lumen Gentium* 16.). Turgonyi a „kényszerű gyakorlati agnoszticizmus” kifejezéssel jellemzi e mára kialakult helyzetet, amelyben az egyház ugyan elvi síkon továbbra is ragaszkodhat saját igazához, és észérveket is kereshet ennek alátámasztására, de közben sem bűnösöknek, sem tudatlanoknak nem kell tartania a nem katolikusokat, s így velük a kölcsönös tisztelet jegyében folytathat párbeszédet, és működhet együtt a civilizációnkat ma fenyegető veszélyek elhárításában.

KONSTRUKTÍV PÉLDA A VILÁGNÉZETI TOLERANCIÁRA

A „kényszerű gyakorlati agnoszticizmus”, de még inkább a „büntelen ateizmus” újszerű, sőt meghökkentő kategóriái önmagukba sűrítik a kultúrharca versus világnézeti tolerancia közötti helyes irányválasztás ígéretes javallatát. Ám ez (stílszerűen szólva) mint ha csupán „írott malaszt” maradna mindaddig, amíg élő példák nem illusztrálnák életképességét. Mintha a természetes reakció továbbra is inkább a saját eszmei fölény fényoldalával szemben a világnézeti ellentételemek koromsötétséggel való gyanúsítása volna.

Ezért tarthatjuk üdvös fejleménynek, hogy a Magyar Tudományos Akadémia újonnan megválasztott elnöke első interjúja végén a kérdező által felvetett kényes kérdésre: „Nem érte még kritika ateista kutatótársai részéről [vallásos] nézetéért?” (Hogy tudniillik „az agyunk nem kitermeli, hanem befogadja az egyébként a tér-idő dimenziókon kívül létező lelkünket.”) adta a

következő választ: „A legközelebbi barátaim között is vannak ateisták, például Buzsáki György, akivel együtt kaptuk az Agy-díjat. Mindkét fél hisz valamiben, az ateisták abban, hogy az ősrobbanással a fizikai valóság a maga tér-idő dimenzióival, fizikai állandóival a semmiből, a semmiért, céltalanul jött létre, míg a másik tábor szerint egy tér-idő dimenziókon kívül létező Teremtő akaratóból, meghatározott céllal. Amíg mindenki elfogadja, hogy tudományos bizonyítékot egyik hiedelemre sem lehet adni, addig nincs konfliktus a kutatótársak között. A természettudományok csak az anyagi világ vizsgálatára képesek. Hogy azon túl létezik-e valami, azt a kérdést fel sem teheti magának” (Toót-Holló, 2020).

Ezt a distinkciót egy következő interjújában még markánsabban kifejti, sőt egy szellemes baráti fricskával zárja: „Rólam mindenki tudja, hogy istenfélő ember vagyok. Ennek ellenére mindig elmondom, hogy nincs vita a hívő és a nem hívő tudósok között, mert ha valódi tudósok, akkor azt is tudják, hogy egyik álláspont sem bizonyítható tudományosan. Innentől kezdve hit kérdése, hogy valaki elfogadja azt, hogy a ma ismert anyagi világ a maga tér-idő dimenzióival, az ősrobbanással teljesen cél nélkül keletkezett a semmiből, míg a hívő azt mondja, hogy az ősrobbanást megelőzte egy teremtő szándék, ami egy tér-idő dimenziókon kívüli, anyagra jellemző tulajdonságokkal nem rendelkező létezőt tételez fel. Egyiket sem lehet természettudományos módszerekkel bizonyítani, de a természettudomány fel sem tehet magának olyan kérdéseket, hogy mi az élet értelme... El lehet hinni, hogy teljesen véletlenül álltak be ekkorára ezek a fizikai állandók, de szerintem ezt elhinni jóval nehezebb, mint azt hinni, hogy egy Teremtő szándék előzte meg a fizikai világ kialakulását, és annak számunkra ismeretlen célja van. Én tisztelem az ateista barátaimat, mert az ő hitük jóval erősebb, mint az enyém, hiszen egy jóval valószínűtlenebb dologban hisznek, mint én” (Szalma, 2020).

Kultúrharc versus világnézeti tolerancia tematikájú gondolatmenetünkbe szigorúan csak ennyi fért bele az új elnöki interjúkból, holott valójában ez a kérdés csak ráadás-érdekeségnek tűnhet a bennük felvetett reformgondolásokhoz képest. Az is igaz viszont, hogy ez mintha éppen azt a neuralgikus pontot érintené, ahova a 20%-os szavazati fölényrel megválasztott elnök cáfolhatatlanul legitim programja a gyógyító belátást és energiát sugározhatja. Amelynek sarokpontjai: „A társadalommal való kapcsolatteremtés, a kormányzattal való kiegyezés, illetve az Akadémián belüli politikai polarizáltság csökkentése... A megválasztásomat kísérő felhajtásnak szeretném, ha vége lenne, és kezdetét venné az érdemi munka. Egy kis szegmens kivételével a sajtó segíteni akar a konszolidációs folyamat megteremtésében. Ők is látják, hogy a tudomány és a politika muszáj, hogy együttműködjön egymással. Itt nincs helye pártpolitikának vagy ellenségeskedésnek, a tudomány túl fontos ehhez. Várom, hogy nekiláthassak a munkának, a programom megvalósításának.”

Mint viszont fentebb ígértem, a Kulin Ferenc legújabb cikke fővonalán túl – ami szintén a „túl feszült” stresszállapotot feleslegesen fokozó Kulturkampf görbéjének ellopítása révén ad teret a „nyugodt erő” realitán rendbe tevő szándékának – az alábbi tudománypolitikai szabályozási felvetését is hozzáillesztem Freund Tamás háromirányú konszolidációs programjához: „Végezetül vessünk egy pillantást a tudománypolitikára! Kívánatos lenne, hogy az ott dülő beháború egyszer véget érjen, de valószínűbb, hogy – Adyval szólva – »Nem leszünk ott, pajtás, mikor megbékülnek.« Nem azért »nem leszünk ott«, mert – miként Szakács Árpád gondolja – az elmúlt harminc évben tovább élt a kommunista diktatúra, »és ezzel el is dőlt minden«, hanem mert a politikának és a tudomány világának az egymásra utaltsága és érdekellentéte folytonosan és mindenütt újratermelődik. Akik ismerik kultúránk történetét, tudhatják, hogy nálunk is megjelent

ez az érdekellentét már a Tudományos Akadémia születésének pillanatában, és végigkísérte az Akadémia történetének minden korszakát. Egyetlen reális célunk lehet: alkossuk meg ennek az örök vitának a korszerű, nemzetérdekű szabályait.”

A VILÁGNÉZET-SZOCIOLÓGIAI VITAKÖTET AKTUALIZÁLÁSA

De térjünk vissza a Turgonyitól idézett Rahnert-vallomásra, miszerint maguk a teológus-filozófus elit tagjai is olyan esetlegeségekből nyerték katolikus hívő voltukat, mint születési helyük, családi hátterük, neveltetésük stb. Két évtized után aktualizálásra előkészített vitakötetünk egyik bevezetőjében (Varga, 2017b) ugyan magam is hasonló következtetésre jutottam, ám a jelen megfogalmazásra mégis az új kötet teológiai adalékának szerzőjét, Turgonyi Zoltánt kértem fel. Annak tudatában, hogy a *kultúrharc versus világnézeti tolerancia* vitasodrába beszállt publicisztikámból az általánosabb érvényesség és megbízhatóság dimenziójába való átemelkedéshez a saját letagadhatatlan szociológiai jártasságomon túl relevánsabb filozófiai/teológiai szak tudás szükségeltetik. Ilyen hiányában akár mindkét világnézeti álláspont irányából is nehezen kivédhető támadások érhetnek a kompetenciáján túlmerészkedő vitázót. Így inkább megszívlelem Plinius egyik szereplőjének intését: „*Sutor, ne ultra crepidam.*” (Varga, ne tovább a kaptafánál!)

S ezzel a nem először, de igen ritkán használt, nevemre illeszthető Plinius-idézetel rekesztettem be a szellemi felelőséget a magasabb illetékességgel józanul megosztó következtetést, aminek villanásnyi továbbgondolása viszont a jelen cikkváltozat penzuma, ami természetesen helyt kap az aktualizált vitakötetben is.

Mielőtt azonban ezt a penzumot teljesíteném, szemelvényeket idézek fel a két évtizeddel ezelőtti vitakötetből. Mint az irodalomjegyzék Varga (1999) tételéből látható, a vita húsz kontribútorából 14 a „vallásos

oldalról” szólalt meg (ezek közül is hat szerzetes), a nem vallásos térfélről pedig csak négyen (a két diákom világnézetét nem kérdeztem, így őket egyik sorba sem vettem fel). Mivel pedig a kötet beköszöntőjét író Várszegi Asztrik is bencés főapát volt, a Pázmány Szociológiai Műhely gondozásában megszületett kötetben a vallás képviselete erősen túlreprezentált (amin épp a kiforrott kölcsönös tolerancia jegyében indokolt változtatnunk). Az eredeti vitakötetből a két oldal egy-egy rövid szemelvénye: a vallásosból a főapáté, a nem vallásosból Komoróczy Géza Eötvös kollégiumi szobatársamé.

Várszegi Asztrik beköszöntőjéből már akkor is az alább idézettek ragadtak meg, és most is ugyanezt érzem aktualizálандó releváns üzenetnek: „Varga Károly tanulmánya az okokat keresve rendkívül fontos diagnózist fogalmaz meg: »Úgy tűnik, a tisztázáshoz nincs elég bátorság és felkészültség az értékonzervatív táborban.« Ezt nagyon igaznak tartom, de azt még tragikusabbnak, hogy ezt nem tudjuk, illetve csak kevesen tudják. Felkészületlenségünk tudata magartatásformánkat is alakítaná. Pl. szerényebben nyilatkoznánk, biztosnak látszó szólaimaink helyett átsüthetne szavainkon, hogy mi is az igazságot keressük, nem birtokosai vagyunk annak... Hitem és reményem a keresztény vallásosság vonatkozásában az, hogy »az új bor új tömlőbe való«. [...] Ma [1999-ben – V. K.] a külső szemlélőnek úgy tűnik, és ez egyúttal félelmetes a keresztény és szimpátiával felénk forduló értelmiség számára, hogy a régi vágású korszerűtlen világ- és egyházkép képviselői kerültek előtérbe. Valóban ezt látjuk, de ennek nincs jövője. A szekularizált és pluralista környezet könyörtelenül felszámol minden olyan vallásosságot, a keresztényt is, amely nem tudatosan elfogadott és megélt hagyományból, netán nem élő hitből fakad.”

Komoróczy Géza adalékából pedig a következőket érzem fontosnak: „Kedves Tatus, ha már baráti felkérésedre levélként megy a válasz: legyen az írott címzés is úgy, ahogy szóban volt: negyven évvel ezelőtt, a Ménesi

úton... Manapság legerőteljesebb módon az érzelmes vallási megújulást tapasztaljuk. Itt van a »habad« lubavicsi zsidó vallási irányzat: a neo-haszidizmus egyik ága, a kereszténységben itt van a Hit Gyülekezete: ami a hitéletet, a közös imát, a vagyonszolidaritást illeti, sok megnyilvánulásban mintha az apostolok cselekedeteinek őskereszténysége volna... Több minden nagyon nem tetszik a dolgozatodban. Legfőként a lepletlen politikai reménykedés új fejlemények hatásában. Nehogy azt hidd, hogy a politika, a kormány, a hatalom teremt majd teret a r. katolikus megújulásnak; régen rossz, ha az fogja tenni. Éppen a belső megújulás marad el akkor: ami tartósan vonzóvá teheti a társadalom erre fogékony rétegeiben, rokonszenvenné a más irányban elkötelezettek számára. Nem vagyunk és nem leszünk »keresztény Európa«, »keresztény Magyarország«: ennek a török háborúk óta vége. Európában igenis van zsidóság, és lesz is; vannak muszlimok, akik mint polgárok ma már jó németek; és vannak vallási affiliáción kívüliek, nem feltétlenül atheisták. A társadalom egészének életét szabályozni nem az egyház(ak) dolga: a demokratikus hatalomé, és az egyházak hitrendszere megfér egymás mellett... Az új vallásosság mozgatóereje csak az lehet, ami az új nem-vallásosság is: személyes felelősségvállalás. Mint régen, baráti szeretettel köszöntelek most is: Géza.”

A főapát bátorító beköszöntőjét köszönettel vettem, „KoGé” baráti levelére pedig érdemi választ igyekeztem adni. Mindkettőtől, sőt a vitacsoport még élő tagjaitól kérjük világnézeti álláspontjuk aktualizálását. Az elhunyt világiak gyermekeit kérjük fel édesapjuk világlátásának a megdöbentő reálfolyamatok, nem utolsósorban a pandémia fényénél való továbbgondolására. A szerzetesektől pedig rendtársaiktól ugyanezt. Természetesen jómagunk is elkezdtük már az új bevezető(k) írását. Így az amerikai professzor tanítványunkkal, Bodor Tamással közösen írt cikkünkkel (Bodor–Varga, 2019), továbbá írásainkkal

(Varga, 2017a; 2017b). Sőt konkrét, fontos résztémákban elkezdjük továbbgondolni az eredeti kötet részvevői közötti nézetűt-közéseket is (így a Hankiss Elemér kontra Barsi Balázs kontroverziáról a Leibniz-féle teodicea témájában – a rossz eredete –, ahol mintegy „szakmai nekrológgént” hajtottunk fejet a szociológus kolléga és barát bátor alkotásai előtt). De az időközben felkért kontribútorok között a jelen tanulmányban is főszerep jutott Turgonyi Zoltán filozófusnak, aki avatott szakértelemmel találta meg Aquinói Tamásnál a második vatikáni zsinat nagy fordulatának, a „bűntelen ateizmus” lehetőségének hiteles előzményét.

S ha már a *Polgári Szemle* által meg tisztelő módon elfogadott jelen dolgozat is „alkatrésze” lehet annak a kötetnek, amelyet az *Ezredfordulás viták* vakmerő jelzős szerkezetű címhez szeretnénk méltóvá tenni, akkor talán immár vállalkozhatunk arra, hogy zárószóként megfogalmazzuk az egész vitasorozat narratívájának lényegi üzenetét. Ehhez a fentebb már idézett Bruce Lipton (a sejtmemória orvostudományi Nobel-díj-közeli felfedezője) és munkatársa könyvének egy olyan szöveghelyéből remélünk támpontot, ahol ő is egy „magnál illetékesebb” szerző, Anodea Judith (magyarul még meg nem jelent) művére hivatkozik, melynek szokatlanul telített-címe: *The Global Heart Awakens. Humanity's Rite of Passage from the Love of Power to the Power of Love* (Ébresszük fel világunk szívét! Az emberi átmenet rítusa a hatalom szeretetéből a szeretet hatalmába). „Ha élnek majd a Földön jövő generációk, akik elmesélhetik fajunk történetét (és nagyon reméljük, hogy erre az esélyre a jelen koronavírus sem cáfolhat rá – V. K.), ez annak lesz köszönhető, hogy az emberi nem legjava diadalmaskodott és fogott össze oly mélységes szeretettel, hogy sikerült megvalósítaniuk azt, ami lehetetlennek látszott.”

Ez pedig a pandémia villámfényében valóban a „zéró-szumma hatalmi torzsalkodások” folytatása helyett a szeretet (megértés és segítség) „ragyogó új evolúciós korszaka” (vö. még Wright, 2000). Ennek tiszteletre

méltó előzménye volt a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 100 évvel ezelőtti felhívása *a kétszeresen fontos összefogásra*, jelen helyzetű pedig a Professzorok Batthyány Köre erre emlékeztető húsvéti nyilatkozatának „szelídebb” változata. De a keresztény „világnézeti kínálat” megerősítésében is az evangéliumi *Nyolc boldogság* ötödik ígérete: „Boldogok a szelídek, mert ők öröklik a földet” (Mt 5,5).

JEGYZETEK

¹ „Mit kezdhettünk volna Adyval, ha elsősorban a szabadkőművesség zsoldjában álló poétát látnánk benne? Mit Németh Lászlóval és Illyés Gyulával, akiket ellenfelei már évtizedek óta azért tekintenek a kommunista diktatúra kollaboránsainak, mert 1957-ben leültek tárgyalni Kádár Jánossal? (Kulin, 2018)

² Jelen írásomat kéziratban olvasva Kulin Ferenc így jelzett vissza: „Kedves Karcsi, gratulálok az írásodhoz, soha jobbkor nem érkezhetett volna. Ennek igazolásául csatolom az *Országút* legutóbbi számában megjelent cikkemet. Üdv: Feri” Komplex szempontrendszerrel a hungarizmus felé hajló egyoldalúságokat méltó módon korrigáló tanulmányában (Kulin, 2020) a szerző olyan tudománypolitikai javallatot is felhoz, ami szervesen illeszkedik a az újonnan megválasztott MTA-elnök alább idézett interjúban jelzett programjához. Erre ott térek vissza.

³ Az idézett Tart (2010) érvelése a tudomány módszertani alapjára támaszkodik, miszerint akár a szcientista dogmák ellenében is a meggyőző mennyiségű és minőségű empirikus tapasztalathoz kell igazodni. Lipton és Bhaerman (2013) könyve pedig az emberiség történetének táblájában mutatja ki, hogy a szellemi és anyagi létértelmezés *éonjai* után a kettő holisztikus integrációjának korszaka nyílt meg, ami a bolygó „ragyogó új evolúciós lépése” lehet.

⁴ Bibó István 1948-ban írt tanulmányában állítja szembe egymással a Deák Ferencet követő, „hamis realistáknak” aposztrofált kiegyezéspártiak között – Apponyi Albert, Tisza István és Pethő Sándor társaságában – Szekfű Gyulát, míg a Kosuth-követő „tűlfeszült lényeglátók” között Ady Endrével társítva Szabó Dezsőt.

⁵ Míg pár évtized előttről csak elszórt „rebesgetés” formájában merült fel egy lehetséges paradigm-

maváltás előszele (vö. Berger, 1969), azóta már tízmillió nagyságrendű átélt tapasztalat (például a „halálközeli élmények” hiteles beszámoló (Lommel, 2018), vagy akár az „örangyalunkkal való kommunikáció” megmosolygásának elbizonytalanodása), illetve a legszigorúbb metodikájú kísérleti ellenőrzések ugrásszerű gyarapodása tanúskodnak a spiritualitás empirikus adottságáról, amit a saját alapelveit tiszteletben tartó tudományok el kell fogadnia. (Lásd az említett Tart, Lipton, Collins műveit, de a magatartási konzekvenciákat levonó mentálhigiénés szakértő katolikus pap, Pál Ferenc [2019] új könyvének *Éltető spiritualitás* című zárófejezetét is. Ez utóbbiban a delfinek metaforájával világítja meg a spiritualitás viszonyát életvilágunkhoz: amiként nekik a víz a táplálékot, de az életben tartó oxigént a levegő biztosítja, ugyanúgy minket is a „földi táplálékon” túl a spiritualitás éltet. És felidézi, ahogy XXIII. János pápa Hruscsov lányának szemében meglátta e „tündöklő isteni világosságot”).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aquinói Szent Tamás: *Summa Theologiae* II-II. 2. 4. és *Summa contra Gentiles* I. 4.
- Babits Mihály (1986): *Írástudók árulása*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Barsi Balázs (1999): A hópehely és a lavina. A világbirodalmi szinkretizmus veszélye. In: Varga Károly (szerk.): *Vallásosság-szindróma és polgári társadalom: Szociológiai hipotézisek megvitatása a világnézeti helyzet alakulásáról*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Berger, Peter L. (1969): *A Rumor of Angels. Modern Society and the Rediscovery of the Supernatural*. Penguin Books, New York.
- Bibó István (1986): Eltorzult magyar alkat, zsákutcas magyar történelem. In: Bibó István: *Válogott tanulmányok*. 2. kötet (1945–1949), Magvető Könyvkiadó, Budapest, 569–619.
- Bodor Tamás – Varga Károly (2019): Metaforák egy tudományág teljesítményéről. *Magyar Tudomány*, 180. évf., 3. sz., 363–375., <https://doi.org/10.1556/2065.180.2019.3.7>.
- Collins, Francis S. (2018): *Isten ábécéje: Egy tudós érvei a hit mellett*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Esterházy Péter (2003a): Mik vogymuk és közjó. *Élet és Irodalom*, 47. évf., 21. sz.
- Esterházy Péter (2003b): Az n. teve esete az alkotmányos demokráciával. Válasz Varga Károlynak. *Élet és Irodalom*, 47. évf., 25. sz.
- Freund Tamás (2018): A magyar kiadó előszava. In: Collins, Francis S.: *Isten ábécéje: Egy tudós érvei a hit mellett*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hankiss Elemér (1999): Elmélyült munka folyik a keresztény dráma újraértelmezése terén. In: Varga Károly (szerk.): *Vallásosság-szindróma és polgári társadalom: Szociológiai hipotézisek megvitatása a világnézeti helyzet alakulásáról*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Judith, Anodea (2006): *The Global Heart Awakens. Humanity's Rite of Passage from the Love of Power to the Power of Love*. Elite Books, Santa Rosa.
- Komoróczy Géza (1999): Az új vallásosság mozgatóereje csak az lehet, ami az új nem-vallásosságé. In: Varga Károly (szerk.): *Vallásosság-szindróma és polgári társadalom: Szociológiai hipotézisek megvitatása a világnézeti helyzet alakulásáról*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kulin Ferenc (2018): Bizonytalan kulturális klímaváltozás. *Magyar Idők*, augusztus 9.
- Kulin Ferenc (2019): A kultúra a saját útját járja. Kritikai hozzászólás Szakács Árpád nagy visszhangot keltett cikksorozatához. *Magyar Idők*, január 7.
- Kulin Ferenc (2020): *A Trianon-csapda*. Országút, 1. évf., 19. sz.
- Lipton, Bruce – Bhaerman, Steve (2013): *Spontán evolúció*. Édesvíz Kiadó, Budapest.
- Lommel, Pim van (2018): *Végtelen tudat. A halálközeli élmények tudományos olvasata*. Semmelweis Kiadó, Budapest.
- Lovas István (2000): *Jobbcsapott*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Nyerges András (2003): Ha közös asztalhoz ülünk is. *Magyar Hírlap*, október 30.
- Nyíri Tamás (1993): *Mélylélektan és ateizmus*. Herder Kiadó, Budapest.
- Pál Ferenc (2019): *Ami igazán számít. Hogyan bánjunk jól magunkkal és másokkal?* Kulcslyuk Kiadó, Budapest.
- Rahner, Karl (1994): Intellektuális becsületesség és keresztény hit. In: Rahner, Karl: *Isten: rejtelem*. Egyházfórum Kiadó, Budapest.
- Szabó Ferenc (2018): Ferenc pápa teológiája és lelkisége. *Magyar Kurír*, július.
- Szakács Árpád (2019): A magyar miniszterelnök-höz. Szakács Árpád beszéde a Lovas István-díj átvételekor. *Szilaj Csikó*, november 23.
- Szalma György (2020): Freund Tamás: Az Akadémia a nemzet tanácsadója. *Origo.hu*, www.origo.hu/itthon/20200717-freund-tamas-mta.html.
- Tart, Charles T. (2010): *A materializmus vége*. Ursus Libris, Budapest.

- Toót-Holló Tamás (2020): Az Akadémia nemzeti intézmény, nem lehet ellenzékben. Interjú Freund Tamással. *Magyar Nemzet*, július 9.
- Turgonyi Zoltán: Vallások a pluralista, posztmetafizikus és poszttaumaturgikus civilizációban. In: Varga Károly: *Ezredfordulós világnézeti viták 1999–2021*. (Előkészületben).
- Varga Károly (1999): *Vallásosság-szindróma és polgári társadalom: Szociológiai hipotézisek megvitatása a világnézeti helyzet alakulásáról*. Osiris Kiadó, Budapest. (Felelős kiadó: Maróth Miklós dékán, beköszöntő: Várszegi Asztrik bencés főapát, résztvevők: Vallásos oldalról: a) szerzetesek: Barsi Balázs, Jelenits István, Kerekes Károly†, Morel Gyula†, Timár Ágnes, Weissmahr Béla†; b) világiak: Aszalós János†, Farkas Péter, Kristóf Attila†, Mádl Ferenc†, Molnár Károly Attila, Tarr György, Tökéczki László†, Treier Péter; a nem-vallásos térfélről: Buda Béla†, Hankiss Elemér†, Komoróczy Géza, Kreutz Henrik; sőt eszmélődni kezdő szociológus hallgatóim is: Kolozsvári Judit, Kükedi Tamás.)
- Varga Károly (2003): A 18. teve. Batthyánys válasz Esterházy Péternek. *Élet és Irodalom*, 47. évf., 25. sz., június 20.
- Varga Károly (2004): A 18. teve újra baktat. *Élet és Irodalom*, 48. évf., 20. sz., május 14.
- Varga Károly (2017a): Iszlám pokol és szinkretizmus. Az ábrahám vallások Istenének „árnyoldala” és „evolúciója”. *Valóság*, 60. évf., 2. sz., 5–18.
- Varga Károly (2017b): Relativizmus és fundamentalizmus között: Az ökumené paradoxonának meta-kommunikatív feloldási kísérlete. *Jel-Kép*, 3. sz., 79–92, <https://doi.org/10.20520/jel-kep.2017.3.79>.
- Varga Károly: Elemér a kvantumteológus? In: Varga Károly: *Ezredfordulós világnézeti viták 1999–2021*. (Előkészületben).
- Varga Károly: *Ezredfordulós világnézeti viták 1999–2021*. (Előkészületben).
- Várszegi Asztrik (1999): Biztos ujjal tapint a tisztázatlan pontokra, de mintha kicsit félne kimondani a megtapasztaltakat. In: Varga Károly (szerk): *Vallásosság-szindróma és polgári társadalom: Szociológiai hipotézisek megvitatása a világnézeti helyzet alakulásáról*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Wright, Robert (2000): *Nonzero. The Logic of Human Destiny*. Pantheon, New York.